

KELÂM EKOLLERİNE GÖRE HALİFE/DEVLET BAŞKANI'NIN GÖREVLERİ VE HAKLARI

Osman ORAL (*)

Öz

İnsan için toplum hayatı zarûri bir ihtiyaçtır. İnsanın tek başına yalnız yaşaması düşünülemez. İnsanlar toplu halde yaşadıklarından toplumda düzeni koruyacak ve otoriteyi sağlayacak olan yöneticiye olan ihtiyaç her zaman vardır. Bir nizâm ve kâideye tabi olmak, toplum hayatı için bir ihtiyaç olmaktadır. Kur'ân ve hadislere baktığımızda; cuma ve bayram namazı, hacc, zekât, sadaka-i cariye vb. gibi ibadetlerin insanlar yani toplum olmadan yapılamayacağı görülür. Genellikle İslâm Fıkıh mezheplerinin ilgilendiği devlet ve başkanlığı konusu, şîâ mezhebinin imâmeti itikâdî bir mesele haline getirmesinden sonra Kelâm'ın konusu içine girmiş, itikâdî İslâm mezhepleri de bu konuda görüş belirtmişlerdir. Bu makalede Şîâ, Havaric, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet gibi ekollerin hilâfet, imâmet yani devlet başkanlığını nasıl anladıkları ile halifenin hakları ve sorumlulukları hakkında görüşleri değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Halife, Hilâfet, İmâmet, Başkan, İtaat

Islamic Sects Kalam the Caliph/President's Duties and Rights

Abstract

Human life essential is a need for the society. People living alone alone is unthinkable. People in the society they live in batches to maintain order and provide the authority with the president there is always the need. Order and be subjected to the base, there is a need for community life. When we look at the Qur'an and Hadith; Friday and Eid prayer, Hajj, Zakat, charity, etc.-i concubines. As people of prayer is seen that society can not do without. Fiqh Islamic sect generally interested in the subject of the state and the presidency, Siam sect claimed the president after making an issue of faith entered into the subject of the theology, creed Islamic Sects opinions stated in this regard. This article Shi'ah, Khawarij, Mu'tazilah and Ahl al-Sunnah as the Caliphate schools, Imamate and the caliphate, so they understand how the Head of State's opinion on the rights and responsibilities will be evaluated.

Keywords: Caliph, Caliphate, Imamate, President, Obedience

*) Yrd. Doç. Dr., Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam ve Mezhepler Tarihi
(e-posta: osman-oral@hotmail.com)

Giriş

Hilâfet, Şiâ'nın imâmeti itikâdî bir mesele haline getirmesinden sonra Kelâm'ın konusu içine girmiştir.¹ Kelâm ilmi çerçevesinde imâmet ve hilâfet meselesi üzerinde odaklaşan tartışmalar özellikle Hulefâ-yi Râşidîn dönemini kapsayan İslâm riyâset tarihinin belli bir açıdan temellendirilmesi, yorumlanması ve meşrûlaştırılmasına yönelik olmuştur. Şiâ'ya göre imamlar büyük ve küçük günahlardan korunmuştur, imâmet de halka bırakılacak basit bir iş de değildir, itikadi/inanç meselesidir.² Nassla belirlenmesi Allah'ın adalet, hikmet ve lütfu gereğidir.³

Ehl-i Sünnet kelâmcılarının imâmet ve hilâfet hakkındaki görüşleri çeşitli fırkaların görüşleri karşısında bir anti-tez ortaya çıkmış ve daha ziyade fırkaların bu konudaki itiraz noktalarına inhisar etmiştir.⁴ Ebû'l-Muin en-Nesefî (v.508/1115) "*Tabsirâtü'l-Edille fi Usulî'd-Din*", Ebu Bekir el-Bakillânî (v.403/1013), "*Temhid'ul-evail ve Telhis'ud-Delâil*", İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî (v.478/1085) "*Gıyasü'l Umem Fi İltiyazî'z-Zulem*", Fahreddin er-Râzî (v.606/1210), "*el-Muhassal*" ve "*el-Meailimu Usulid-Din*". Adudüddin el-İci (v. 756/1355) "*el-Mevâkıf*", Taftazânî (v.791/1389) "*Şerhu'l-Makâsîd*", Seyyid Şerif el-Cürcânî (v.816/1413) "*Şerhu'l-Mevâkıf*", İbn Haldun (v.809/1406) "*el-Mukaddime*" vb. adlı eserlerinde "İmâmet ve Hilâfet" başlığı altında hilâfet konusu incelenmiştir.

Bu makalede itikâdî ekollere göre imâmetin nasıl anlaşıldığı, Halife/İmam'ın sorumlulukları, hakları ve görev süresi hakkında bazı görüşler özetle incelenip değerlendirilecektir.

A. Hilâfet ve İmâmet

Hilâfet, Arapça ha-le-fe'den, *arkasında olmak, birinden sonra gelmek, sonra yaşamak, birinin makamına halife olmak, geriye kalmak, geride kalmak, ardından gelmek, birinin yerine sonradan geçen kimse, babadan sonra kalan oğul*,⁵ anlamlarına gelir. Peygamber vekili olarak İslâmı koruma vazifesi, ümmet idâresinin başına geçen kimseye halife denir.⁶ İslâm kültüründe "*Emîre'l-Mü'minîn, Mü'minlerin Halîfesi, Mü'minlerin Sultanı*" gibi lakaplarla anılan hilâfet; dinî ilimleri ihyâ etmek, canlandırmak. İslâmın

1) Ebu Hamid el-Gazâlî (v. 505/1111) şöyle der: "Ülkeyi yönetmek anlamındaki imâmet konusu akideye dâhil değildir. Fakat akide kitaplarında bu konuya da yer vermek âdet haline gelmiştir. Âdetleri terk etmek hoş karşılanmadığı için biz de ondan kısaca bahsedeceğiz. Ülke için imam tayin etmek, bir fıkıh hükmü olarak vaciptir. Vacip oluşu da hem akıl, hem şeriat yoluyla sabittir." Ebu Hamid el-Gazâlî, *Nasihati'l-Mülük*, Çev: Osman Şekerci, Devlet Başkanlarına Nasihatler, Sinan Yayınları, İstanbul: 1969, s. 3 vd.

2) Bkz. Ebû'l Hasan el-Eş'ari, *Kitabu Makalatü'l İslâmiyyin ve İhtilafî'l-Musallin*, Tash: Helmut Ritter, Wiesbaden: 1980, s. 26; Ebû'l Feth M. Abdulkerim eş-Şehristânî, *Kitabu'l Mîle ve'n Nihal*, Kahire: 1968, C.1, s.146.

3) Bkz. İbrâhim el-Musevi, *Akâidu'l-İmâmiyye el-İsnâşeriyye*, Beyrut: 1982, C.I, s.80 vd.

4) Temel Yeşilyurt, *Ebu'l-Berekât en-Nesefî ve İslâm Düşüncesindeki Yeri*, Malatya: 2000, s. 211.

5) Ebû'l-Fadl b. Mükrim İbn Manzur, *Lisânu'l Arab*, Beyrut: trs, C.I, s.882.

6) İbn Manzur, *age*, C.I, s.882; Ragıb el-İsfehani, *Müfredâtü fi Garibi'l-Kur'an*, Beyrut: trs, s.156.

rükünlerini uygulamak, cihadı yerine getirmek, buna bağlı olarak orduları düzenlemek, askerlerin maaş ve harcamalarını tayin ve tesbit etmek, ganimetten haklarını vermek, yargıyı yürütmek, hadleri uygulamak, zulümleri ortadan kaldırmak, iyiliği emredip, kötülüğü sakındırmak suretiyle Hz. Peygambere vekâleten dîni uygulamak için gerekli olan genel başkanlıktır.⁷

İmâm, insan topluluğunun önüne geçip, ona yol gösteren şahıs yani kendisine uyulan kimsedir. İmâmet ise Müslümanların yönetimi riyâsetü'l-müslimin, demektir.⁸ İmam “ümmetin idaresini üstlenen kişi”, imâmet “imamın üzerine aldığı görev”⁹ anlamındadır. Ayrıca cemaate namaz kıldırın kimseye önder ve yönetici niteliği sebebiyle imam, yaptığı göreve imâmet denmişse de karışıklığı önlemek amacıyla devlet başkanlığı için *el-imâmetü'l-uzmâ*, *el-imâmetü'l-kübrâ* ifadesi tercih edilmiştir.¹⁰ İmâmet, şîa telakkisini eleştirme amacıyla kelâm eserlerinin son bölümü olarak ele alınmış, sonraları bu terim yaygınlık kazanmıştır. İmâm kelimesi de Kur'ân'da insanlar için kullanıldığı gibi,¹¹ Allah'ın Kitapları için de kullanılmıştır.¹²

Halife kelimesi Kur'ân'da geçer.¹³ Allah meleklere: “Yeryüzünde bir halife var edeceğim”¹⁴ buyurur. Bunun manası, yeryüzünün sakinleri Âdem ve zürriyetidir yani insandır.¹⁵ Hz. Davud, adaleti icra etmede, hakkın gerçekleşmesi, batılın iptal edilmesinde Allah'ın halifesidir.¹⁶ İnsan sorumlu ve diğer mahlûklara karşı halife yani hükmetme, yönetme yeteneğiyle yaratılmıştır.¹⁷ Halife'den insanın hak ve adaleti gerçekleştirme, yararlı ve iyi işler yapmak üzere ağır bir sorumluluk yüklenerek, bir bakıma Allah'ın güvenine de mazhar olarak insanın yeryüzüne gönderildiğidir.¹⁸ İtaati emreden âyet ve hadisler imâmeti,

7) Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mesudi, *Murucu'z-Zeheb ve Meadinu'l Cevher*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut:1988, C.IV, s.105.

8) İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, “emm” md.

9) M.Sabri Küçükbaşcı-Kemal Beydilli, “İmam”, DİA, İstanbul: 2000, C.22, s.178-190.

10) Salim Öğüt, “İmam”, DİA, İstanbul: 2000, C.22, s.188-190.

11) Bkz. 2/ Bakara/124; 25/Furkan/74; 17/İsra/71; 9/Tevbe/12; 21/Enbiya/73; 28/Kasas/5, 41; 32/Secde/24; Hz. Davud'tan sonra oğlu Hz.Süleyman'ın başkan olduğu anlatılır. 28/Neml/16.

12) 2/Bakara/124; 4/Nisa/59.

13) H-l-f (halefe) kökünden türeyen kelimeler Kur'an'da (127 yerde) geçer. 2 yerde (2/Bakara/30 ve 38/Sâd/26), halife'nin çoğulu halâif 4 yerde (6/En'âm/165; 10/Yûnus/14, 73; 35/Fâtır/39), Hulefâ kelimesi de 3 yerde (7/A'râf/69, 74; 27/Neml/62) geçer. İstihlâf kelimesi ise Kur'an'da 4 ayette (6/En'âm/133; 7/A'râf/129; 11/Hûd/57; 24/Nûr/55) zikredilir.

14) 2/Bakara/30.

15) Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, İlmî kont:Bekir Topaloğlu, Mîzân Yay, İstanbul: 2005, C.I, s.77.

16) Bkz. 38/Sa'd/26; Bkz. Ebû'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemâşerî, *el-Keşşaf an Hakâiki Gavamidi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekavil fi Vuçuhi't-Te'vil*, Beyrut:1947, C.5, s.140; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul: trs, C.VI, s.4093.

17) Bkz. Gazâlî, *Mi'racu's-Salikin*, Mecmu'ati'r-Reasil, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut: 1994, s.55.

18) Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, C.I, s.77.

önderi anlatır. Hadislerde âdil devlet başkanı övülür, kıyamette Allah tarafından gölgelen- dirilmek suretiyle mükâfatlandırılacağı belirtilir,¹⁹ zâlim devlet başkanı yerilir.²⁰ Üç kişi sefere çıkarlarsa aralarında birinin başkan seçilmesi öğütlenir.²¹ Halifenin tıpkı bir çoban gibi emri altındakilerin sorumluluğunu taşıdığı,²² onun bir koruyucu olduğu ve mâsiyeti emretmediği sürece kendisine itaatın gerektiği,²³ iki halifeye biat edilmesi halinde diğ- erinin/sonrakinin öldürülmesi icap ettiği,²⁴ gerçek anlamda hilâfetin (hilâfetü'n-nübüvve) otuz yıl süreceği ve daha sonra saltanata dönüşeceği²⁵ kaydedilmektedir.²⁶ Hadis metin- lerinde halife, imam, emîr kelimelerine “devlet başkanı, yönetici, lider”²⁷ gibi anlamların da verildiği görülmektedir.

B. Kelâm Ekollerine Göre Hilâfet

Kelâm âlimlerine göre devlet başkanına halife ünvanı verilirken üç münâsebet gö- zetilmiştir. *Birincisi*; ilk halifenin Rasulullah'tan sonra gelip, risâlet vazifesi dışında kalan vazifeleri ifâ hususunda onun yerini almış olması, *ikincisi*; asıl hâkim olan Allah olduğundan onun yeryüzündeki hâkimiyetini temsil etmesi, *üçüncüsü* de başkanın bütün mü'minlere âit olan hilâfet özelliğini temsil etmesi, dünya işlerinde dinin icablarına göre insanları yönetmesidir.²⁸ Kelâm Tarihi, bu konuda fırkaların görüşlerini üç grupta özetle- mektedir. *Birincisi*; hilâfeti, imâmeti vacip (farz) kabul edenler; Ehl-i Sünnet, Şiâ, Mür- cie, Mu'tezile'nin çoğu, Necedât fırkası dışında hariciler imâmetin farz (vucûb) olduğu görüşündedirler. *İkincisi*; imâmeti câiz kabul edenler; bunlar haricilerden Necedât fırkası, Dırâriyye, Mu'tezile'den Ebû Bekir el-Esamm, (v.200/816) Hişam el-Fuvatî (v.218/833) ve Abbad b. -Süleyman (v.250/864) gibileridir. Bir diğeri de vucübunun Allah'a âit oldu-

19) Bkz. Ebû Abdullah el-Buhari, *el-Camiu's-Sahih*, İstanbul, 1981, Zekât 16; Ebû'l Hüseyin Müslim b. el-Kuşeyri el-Müslim, *Sahih-i Müslim*, Çağrı yay, İstanbul: 1981, Zekât 91; Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizi, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul: 1981, Ahkâm 4.

20) Bkz. Tirmizî, Ahkâm 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Beyrut: 1995, C.III, s.22.

21) “Üç kişi sefere çıkınca birini emir/başkan yapsınlar” Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as, *Sünen*, Çağrı Yay, İstanbul: 1981, Cihad 87; “Her kim bir halifeye biat etmeden ölürse, câhiliyye ölümü (gibi bir ölüm) ile ölür” Müslim, İmare, 58-58; “Sultan yeryüzünde Allah'ın gölgesidir”. Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl*, tahk: Tefvik Mahmud Tekle, Beyrut: trs, C.I, s.125; C.IV, s.153; “Adaletli sultan sahibine hürmet etmek, Allah'a saygıdandır”. Ebu Davud, Edeb 20.

22) Bkz. Buhârî, *Cuma*, 11; Müslim, *İmâre*, 20.

23) Bkz. Buhârî, *Cihâd* 108-109, 164; Müslim, *İmâre*, 43.

24) Bkz. Müslim, *İmâre*, 61.

25) Bkz. Ebû Dâvûd, *Sünnet*, 8; İbn Hanbel, *Müsned*, C.IV, s.273; C.V, s.50, 220.

26) Bkz. Casim Avcı, “*Hilâfet*”, DİA, İstanbul: 1998, C.17, s.539.

27) Bkz. Buhârî, *Zekât*, 16; Müslim, *Zekât*, 91; Tirmizî, *Ahkâm*, 4.

28) Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed en-Neseî, *Tabıratü'l-Edille Fî Usûli'd-Din*, cilt:2, Tahk. Hüseyin Atay, Ş.Ali Düzgün, Diyânet Yayınları, Ankara: 2003, C.II, s.431 vd; Sa'deddin Mesud b. Ömer et-Taftazani, *Şerhu'l-Makâsid*, thk: Abdurrahman Umeyre-Salih Musa Şeref, Alemü'l-Kütüb, Bey- rut: 1998, C.V, s.232 vd.

ğunu kabul eden görüş.²⁹ Şimdi de konu hakkında görüş belirten Mu'tezile, Şiâ, Hariciler ve Ehl-i Sünnet'in hilâfet anlayışlarına göz atalım.

B.1. Mu'tezile

İmâmetin gerekli olup olmadığı konusunda iki gruba ayrılan Mu'tezile'nin bir kısmı imam belirlemenin ümmete vâcib olduğu, diğerleri ise bu görevin yerine getirilmesinin de getirilmemesinin de mümkün olduğudur. İmâmetin vücubunu benimseyenlere göre Allah ve Resûlü imamı ismen belirlememiş, Müslümanlar da bir isim üzerinde icmâ etmemiştir; bundan dolayı imâmet nas ve tayin esasına değil ümmetin seçimine bırakılmıştır.³⁰ Bu görüşte olan Mu'tezile âlimlerine göre imâmın ta'yini, seçimi sem'i ve şer'i deliller ile vacib olmayıp aklî vucûb ile vacib olmuştur.³¹ Biât şekliyle imâm tayinin olması veya olmaması, topluma dinî bir görev yüklemesiz.³² İmamın Kureys'e mensubiyeti konusunda Mu'tezile daha serbest düşünerek gerekli şartları taşıyan bütün Müslümanların imam olabileceği görüşünü benimser.³³ Hz. Ömer (v. 23/643)'in Ebû Huzeyfe'nin âzâtlı kölesi Sâlim sağ olsaydı onu imâmete aday göstereceğini belirten sözü³⁴ bu konuda bir delil olarak kabul edilir. Allah'ın hükmünü uygulamak için seçilen imamın adalet ve ilim sahibi olması gerekir.³⁵ Aralarında üstünlük farkı bulunan kimselerin imâmeti ise ihtilâfıdır. Amr b. Ubeyd (v. 144/761), Hişâm b. Amr (v. 218/833), Dirâr b. Amr (v. 200/815) ve Hafs el-Ferd (v. 204/820)'e göre dinî açıdan daha ileri derecede bulunan varken alt derecedekinin imâmeti sahih değildir. Buna karşı Bişr b. Mu'temir (v.210/825), Ebû Bekir el-Esam (v.200/816) ve Bağdat Mu'tezilesi'nin çoğunluğu, efdal varken daha az faziletlinin imâmetinin de sahih olduğunu kabul eder. İmamet konusunda Mu'tezile, daima en üstün olanın göreve getirilmesi gerektiği fikrini (Fadıl İmam) savunanlar ve bazen daha az üstün olanın tayin olabileceğini tezini (Mefdul İmam) kabul edenler olmak üzere iki ana grubu ayrıldığını görmekteyiz.³⁶ Mu'tezile'nin bütün fırkaları, Hz. Ebû

29) Taftazâni, *Şerhu'l-Akaidi'n-Neseifiyye*, Tahk. Ahmed Hicazi Sakka, Külliyyeti Ezheriye Matb. Kahire: 1988, s. 142; Eş'ari, *Makalât*, C.II, s.133 vd; Ebu Mansur el-Bağdâdi, *Usulu'd-Din*, İstanbul: trs. s. 271; İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmet, *Kitabu'l-Fasl fi'l Milel ve'l Ehva-u ve'n-Nihal*, Beyrut: trs, C.IV, s.87; Ebu Ala el-Maverdi, *Ahkâmu's-Sultaniyye*, Beyrut:1985, s.3.

30) Kâdi Abdulcabbar, *Şerhu Usul'i'l-Hamse*, Kahire:1965, s. 762 vd.

31) Bkz. Kâdi Abdulcebbâr, *el-Muğni fi Ebvabi't-Tevhid ve'l-Adl*, Neşr. İ.Medkur-T. Hüseyin, Kahire: 1962, C.IV, s.43; Eş'ari, *Makalât*, C.II, s.133.

32) Kâdi Abdulcebbâr, *el-Muğni*, C.IV, s.43; Cüveyni, *Kitabu'l-İrşad*, Trc: A.B.Baloğlu vd. İnanç Esasları Kılavuzu, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, Ankara: 2010, s.331-9; Taftazâni, *Şerhu'l-Akaidi'l-Neseifiyye*, s.142; Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah et-Taftazani, *Şerhu'l-Makâsüd*, tahkik, ta'lik: A. Ümeire, tasdir: S. Musa Şeref, Alemü'l-Kütüb, Beyrut: 1998, C.V, s.236.

33) Kadı Abdulcabbar, *Şerh*, s.762 vd; Bkz. Osman Aydınli, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Ankara: 2003, s. 261-2.

34) Ebû Abdillâh Muhammed, *Tabakatu'l-Kübra*, Beyrut trs. C.III, s.343; Mehmet Özşenel, "Sâlim Mev-la Ebu Huzeyfe", DİA, İstanbul: 2009, C.36, s.49-50.

35) Bkz. İlyas Çelebi, "Mu'tezile", DİA, İstanbul: 2006, C.31, s.391-401.

36) Mesudi, *Murucu'z-Zeheb*, C.IV, s.105 vd; Çelebi, "Mu'tezile", DİA, C.31, s.391-401.

Bekir'in seçime dayanan imâmetinin meşrû olduğunda ittifak etmiştir.³⁷ Onların genel anlayışına göre İslâm toplumu için bir tek imam kabul edilmesi benimsenmekle birlikte Müslüman nüfusun yaygınlığını dikkate alan Ebû Bekir el-Esam (v. 200/816), her ülke halkının imamını kendisinin seçmesi gerektiğini söylemiştir.³⁸ Mu'tezile, temelde imâmetin İslâm toplumu açısından gerekli bir kurum olduğunu kabul ederek seçiminin ümmete âit olduğunu ileri sürer.³⁹

B.2. Şiâ

İmâmet konusuna dayanan bir itfâkî mezhep olan şiiliğe göre, Hz. Muhammed'den sonra imam Hz. Ali'dir. İmâmet nazariyesinin temelleri, hicri ikinci asırda yaşayan Şeytânü't-Tâk denilen Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. en-Nu'mân el-Kûfî el-Ahvel (v.160/777), Hişam b. Sâlim el-Cevâlikî (ölümü m. VIII. yüzyılın sonları), Hişam b. el-Hakem (v.179/795) gibi ilk şîî mütekellimleri tarafından atılmıştır. Bu şahıslar, *imâmet, Allah tarafından farz kılınmıştır; bu, Ehl-i Bey'tin hakkıdır ve Hüseyin'in neslinden aşığıya doğru kıyamete kadar devam edecektir. İmâmet ya nass, ya vasiyet veya gaibe ilişkin mucizelerle ispat edilir*,⁴⁰ görüşlerini savunmuşlardır. Onlara göre Hz. Peygamber'den sonra insanları aydınlatacak olan gerçek bilginin kaynağı imamlardır.⁴¹ Yaşadığı dönemin imamını bilmeyen kişi ömrünü câhiliye ölümüyle sona erdirmiş olur.⁴² Şii düşüncesine göre halife, şîî olmayan, nass ve tayinle değil, başka yollarla Müslümanların başına geçen kimsedir.⁴³ İmâmet nübüvvet gibi Allâh tarafından nassla veya Rasûlünün ta'yiniyle olur.⁴⁴ İmâmet vaciptir, gereklidir, nübüvvetin de devamıdır. İmam, peygamberin genel velayetine sahip olarak insanların işlerini düzenleyen rehberdir, imâmet, nass ve tayinledir.⁴⁵ O'da Hz. Ali'dir ve oğulları, torunlarına aittir.⁴⁶ İmamlar küçük, büyük bütün günahlardan korunmuştur, ma'sumdur.⁴⁷ Dolayısıyla imâmet halka bırakılacak basit bir iş değildir.⁴⁸

37) Mustafa Öz-Avni İlhan, "İmâmet", DİA, İstanbul: 2000, C.22, s.202-3; Osman Aydın, "Mu'tezile'nin İmamiyet Nazariyesi", *Dini Araştırmalar*, cilt: 3, Sayı:7, (2000), s. 48 vd.

38) Öz-İlhan, "İmâmet", DİA, C.22, s.202-3.

39) A. İshak Demir, "İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'ye Göre İmame", AÜİFD XLVI (2005), sayı I, s. 88.

40) Ahmed el-Kâtib, *Şiâ'da Siyasal Düşüncenin Gelişimi*, çev. Mehmet Yolcu, Ankara 2005, s.61-2.

41) Râzi, *el-Muhassal*, s.255 vd.

42) Bkz. Taftazani, *Şerhu'l-Makasid*, C.V, s.246; Öz-İlhan, "İmâmet", DİA, C.22, s.202-3; Musevi, *Akâidü'l-İmamiyye*, C.I, s.43, C.II, s.157; Mustafa Öz-İlyas Üzümlü, "Şiâ", DİA, İstanbul: 2010, C.39, s.119-123.

43) Hasan Onat, "Şîî İmâmet Nazariyesi", *Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXXIII, Ankara: 1992, s. 89-110; Ahmet İshak Demir, "İsna Aşeriyeye'de İmamın Otoritesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2003, Cilt: III, Sayı: 3, s. 109.

44) Fahreddin er-Râzi, *el-Muhassal*, Çev. Hüseyin Atay, *Kelam'a Giriş*, Ankara: 1978, s. 247 vd.

45) Bkz. Ebû'l-Hasen Âli b. İbrahim el-Kummi, *Tefsirü'l-Kummî*, Kum: 1404, C.I, s.173; Feyzi Kâsânî, Molla Muhsin Muhammed b. Şâh, *Tefsirü's-Sâfi*, nşr. Hüseyin el-A'lemî, Meshed: trs., C.II, s.51-70.

46) Bkz. Musevi, *Akâidü'l-İmamiyye*, C.I, s.80 vd.

47) Eş'ari, *Makalat*, C.I, s.66; Şehristâni, *Milel*, C.I, s.146.

48) Musevi, *Akâidü'l-İmamiyye*, C.I, s.43, C.II, s.157; İhsan İlahî ez-Zâhir, *Şiâ'nın Kur'an, İmâmet ve Takiyye Anlayışı*, Terc: Hasan Onat-Sabri Hizmetli, Ankara: 1984, s.1 vd.

Şiâ, imamet konusunda halka, ümmete güvenmemekte, imamın nassla, ta'yinle olduğu görüşündedir. Bu görüşlerini desteklemek için âyetlerden işaretler ve kendilerince şekillendirdikleri rivâyetlerle destek ararlar.⁴⁹ Onlara göre imâmet, nass ve tayin olmaksızın insanların seçimine bırakılırsa fitneye yol açar. Birçok sebeple insanlar arasında ihtilaf ortaya çıkar. Bu ihtilaftan ve kimin imam olacağı konusunda doğabilecek muhalefet ve çekişmeden kaçınmak için, imamın tayininin Allah tarafından, yani dinin nassıyla olması vaciptir. Bu, Allah'tan kullarına bir lütuf ve rahmettir.⁵⁰ Kanaatimizce Şiâ gruplarının tarihte birçok iç savaş yapmaları kendilerinin bile inanmadığı bu aklî delillerini çürütmektedir. Ehl-i Sünnet âlimlerinden Gazâli (v.505/1111), *Eğer peygamber kendinden sonra ta'yin yapsaydı açıkça yapardı. O takdirde bütün sahabeler bunu duyar ve öğrenirlerdi*,⁵¹ diyerek Şiâ'nın delillerine itiraz ettiğini görmekteyiz. Mâtürîdî âlimlerinden Neseî (v.508/1115) de Şiâ'nın delillerinin geçersizliğinin ispatlamak için "*eğer Hz. Ali imâmete nass ile tayin olunmuş olsaydı, sahabenin bunu tabiine, tabiinin de salihlere, salihlerin de kendisinden sonrakilere nakletmesi gerekirdi. Sahabenin su ile vacip olmayan istincanın hükmünü bile nakletmiş olmalarına bakılırsa dini hükümlerle ilgili böyle bir konuyu daha öncelikli nakletmeleri daha layıktır*",⁵² diyerek Şiâ'nın delillerini eleştirdiklerini görmekteyiz. Şiâ imâmet konusunda nass olduğunu iddia ederek Hz. Ali'nin dışındaki halifeleri meşru saymamış ve bunlara biât eden sahabenin de zâlim olduğunu sahabeden sayılmayacaklarını bile söylemiştir.⁵³

B.3. Hariciler

Hâricilere göre,⁵⁴ imâmet vacip değil, câizdir. Ne akıl ne de vahiy imâmeti gerektirir. Hz. Ebûbekir, Ömer, Osman'ın ilk 6 yılı câizdir. Hz. Ali'yi Hakem Olayı'na kadar kabul ederler. Zâlim imama başkaldırmak vaciptir.⁵⁵ Halîfe'nin Kureyş'ten⁵⁶ olması zorunlu

49) Hz. Ali'nin imâmeti konusunda 5 akli delil, 40 tanesi âyet ve te'villerden, 12 tanesi de hadisten olmak üzere 52 nakli delil ve Hz. Ali'nin hal ve vasıflarına âit 12 delil zikredilmiştir. Bkz. Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi*, Damla Yay, İstanbul: 1985, s.209.

50) İbn Bâbeveyh, Ebû Ca'fer Muhammed b.Ali b. Huseyin, el-Kummî, eş-Şeyh Saduk, *Risâletü İ'tikâdâtü'l-İmâmiyye*, (Trc. E.Ruhi Fiğlalı, Şii İmamiyyenin İnanç Esasları), Ankara: 1978, s. 145-6; Musevî, *Akaidü'l-İmamiyye*, C.III, s.7-8.

51) Gazâli, *el-İktisad fi'l-İtikad*, Çev. Abdulhalık Duran, İtikadda Orta Yol, Hikmet Neşriyat, İstanbul: 2004., s.320 vd.

52) Bkz. Neseî, *Bahru'l-Kelâm fi Akaidi Ehl-i İslâm*, (trc. Cemil Akpınar), Konya: trs, s.178.

53) Şiâ'ya göre küfre düşmeyen sahabeler çok az olup bunlar Ehl-i beyt ile Ebû Zer el-Gıfârî, Mikdâd b. Esved, Selmân-ı Fârisî, Ammâr b. Yâsir ve Huzeyfe b. Yemân gibi sahâbilerdir. Bkz. Şeyh Saduk, *Risâletü'l-İtikâdâtü'l-İmâmiyye*, s. 3 vd.

54) Harici veya Havaric, itaatten ayrılıp isyan etmek, insanlardan, dinden, haktan veya Hz. Ali'den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak cemaatten çıkanlar, ümmetin ittifak ettiği meşrû bir halifeye başkaldıranlar, demektir. Bkz. Şehristani, *Milel*, C.I, s.114.

55) Bkz. İbnu'l Esir, Ebû'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, Tash: Abdulvahap en-Neccar, Mısır: 1929, C.II, s.149.

56) "İmamlar Kureyş'tendir" Ahmed b. Hanbel, Müsned, C.III, s.129; C.IV, s.421 "İyilikte ve kötülükte insanlar (araplar) Kureyş'e uyarlar." Müslim, İmara 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C.III, s.331, 379.

değildir. Habeşli bir köle bile olsa âdil olması devlet başkanı için yeterlidir.⁵⁷ İbâdiyye fırkasına göre cemâatin işlerini yürütecek ve etrafında toplanılabilecek bir imâmın seçim yoluyla başa geçirilmesi gerekir. Hilâfet için soyun önemi yoktur. Allah'ın Kitabı ve Rasulü'nün sünnetini ayakta tutacak âdil, âlim, zâhid bir Müslümanın köle bile olsa imâm olabileceğini kabul ederler.⁵⁸ Necedât fırkasına göre, imâm tayini câizdir. Müslümanların kendi aralarında dinî esaslara ve hukuka riâyet etmeye mecbur oldukları, kâmu düzeni varsa bir reis'e, imamlığa gerek yoktur,⁵⁹ derler. Onlara göre imâmın seçimi hiçbir şekilde vacip olmayıp halkın işlerinin kendilerinin seçim ile yapılmasını ve idaresinin gerektiği düşüncesindedirler.⁶⁰ Halife'nin seçimi Müslümanların çoğunluğunun yaptığı hür seçim yoluyla olur ve köle bile olsa seçilebilir,⁶¹ görüşleri sebebiyle fakir halk tabakaları arasında harici görüşleri revaç bulunduğu tarihi bir gerçektir.

B.4. Ehl-i sünnet

Ehl-i Sünnet âlimlerine göre imâmet veya hilâfet, imâna âit inançla ilgili olmadığı, dini delillerin yanında aklî delillerle de halifenin seçiminin gerekli olduğunu benimsenir.⁶² Ümmetin bir imâm seçmesi vaciptir bu da istişâre yani seçim ve ittifakla olur.⁶³ İmâmlar ma'sum, günahsız değillerdir. Hz. Ali ve Muâviye arasında geçenler ictihad hatalarıdır.⁶⁴

Eş'ârî (v.324/935-36), ümmetin bir imam seçmesi üzerine vâciptir. İmâm, nasla veya ta'yinle değil, seçimle olur. İmamda, ilim, adâlet, siyâset aranan özelliklerin başında gelir. Şiâyâ karşılık Eş'ârî, imâmların ısmet sıfatları yoktur,⁶⁵ der. Böylece O, şiânın imamların ma'sum olduğu tezini tutarsız bulmaktadır. Mâtürîdî (v.333/944)'ye göre imâm/devlet başkanı, seçimle iş başına gelmelidir.⁶⁶ O'na göre imâmet konusunda dini açıdan gözetilmesi gereken şey ise, takva sahibi olmaktır.⁶⁷ Halife ma'sum değildir; o da hata yapabilir. Bu nedenle devlet başkanı uzman danışmanlarla çalışmalı ve onlarla istişâre edip, onların uyarılarını dikkate almalıdır.⁶⁸ Böylece O, istişâreye önem veren halifenin başarılı olabi-

57) A.S. Tritton, *Muslim Theology*, Çev: Mehmet Dağ, Ankara, 1983, s. 41; Bkz. Azmî M. S. es-Sâlihî - Mustafa Öz- E.Ruhi Fırlalı, "Hariciler", DİA, C.16, s.169-178.

58) Bkz. Bağdâdî, *Kitabu'l-Milel* ve'n-Nihal, Thk. Dr. A.Nasri Nadir, Beyrut:1992 s.63.

59) Bkz. Muhammed Ebû Zehrâ, *Tarih-i Mezahip*, Trc: H.Karakaya, K.Aytekin, *İslâm'da Siyasi ve Fikhi Mezhepler Tarihi*, Hisar Yay, İstanbul: 1983, s.122.

60) Şehristani, *Milel*, C.I, s.122; İbn Hazm, *Fasl*, C.IV, s.87.

61) Julius Wellhausen, *İslâmiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, (Çev: Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu, Ankara: 1989, s.18.

62) Gazâli, *el-İktisad*, s. 310-1.

63) Eş'ârî, *Luma*, s.133; *İbâne*, s.87 vd.

64) Bkz. M. Said Hatipoğlu, "Hilafetin Kureysliliği", AÜİFD. C. 23, Ankara: 1978, s. 121-209.

65) E.Ruhi Fırlalı, *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri*, İstanbul: 1990, s. 75.

66) Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i-Sünne*, (Tahk. M.Basellum), Darül-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut: 2005, C. III, s.120, 176.

67) Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, C. IV. s. 548.

68) Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, C. III, s. 615.

leceği kanaatindedir. Gazâlî (v.505/1111) ve Râzî (v.606/1210)'ye göre toplumun düzeni için imamı seçmek halka, ümmete vâcîptir.⁶⁹ İbn Haldun (v.808/1405)'a göre halife'nin tayini Kitap, Sünnet ve Sahabe İcma ile vaciptir. Hz. Peygamberin ashabı O'nun vefâtından sonra Hz. Ebû Bekir'e biât etmekte ve işleri ona teslim etmede acele ettiler.⁷⁰ Dolayısıyla Ehl-i Sünnet'e göre devlet başkanının bir an önce, fitne ve anarşi olmaması için vakit geçirilmeden mümkün olan en kısa sürede –Hz. Ebûbekir (573-634)'in Sakifetü Benî Saide'de seçimi gibi- seçimin de yapılması gerekir.

C. Halife/Devlet Başkanı'nın Görevleri

Halife'nin görevleri konusunda kelâmcılar kendi dönemlerine göre bazı görevleri saydıkları görülür. Meselâ Cüveynî (v.478/1085)'ye göre "*memleketi koruyup kollamak, halkın haklarına riayet etmek, İslâm davetini hüccet ve kılıçla ikâme etmek, sapkınlıklara, taşkınlıklara, anarşi, öç ve intikamlara, zulüm ve haksızlıklara fırsat vermemek, mazlumların haklarını zâlimlerden almak, hak gaspında bulunanlardan hakları alıp sahiplerine iâde etmek*"⁷¹ başkanın görevleri arasındadır. Nesefî (v.508/1115)'ye göre halka başkan, "*hükümleri infaz, cezaları tatbik, sınırları korumak, orduları donatmak, zekâtları toplamak, zayıfları korumak, zorbaların ve yol kesicilerin taşkınlıklarını önlemek, Cuma ve Bayram namazlarını edâ etmek, adâleti tam olarak sağlamak, kimsesizleri evlendirmek, ganimetleri taksim etmek*"⁷² için gereklidir. İslâm âlimleri halifenin görevlerini özetle on maddede toplarlar.⁷³

C.1. Dini Korumak

Dini yaşanır hâle getirmek, din hürriyetini sağlamak, kısaca din ve vicdan hürriyetini sağlamak başkanın görevleri arasındadır.⁷⁴ Hariciler dini başkanın yaşaması görüşündeyken,⁷⁵ Mu'tezile'ye göre de adalet ve ilim özelliğiyle seçilen imamın Allah'ın hükümlerini uygulaması gerekmektedir.⁷⁶ Özetle başkanın görevi dinin gâyesi akli, fikri, nesli, malı muhafaza etmektir.⁷⁷

69) Gazâlî, *el-İktisat*, s.284; Râzî, *Tefsîrü'l-Kebîr-Mefatihu'l-Gayb*, Beyrut: 1411, C.X, s.116, 120-1.

70) İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev: Z. Kadiri Ugan, İstanbul: 1968 s. 167 vd.

71) Cüveynî, *Gıyasü'l Umem Fi İltiyazi'z-Zulem*, M.Hilmi, İskenderiye: 1979, s. 43, 73.

72) Nesefî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 3 vd.

73) Maverdi, *Ahkâmü's-Sultaniye*, s. 29; Vehbe Zuhayli, *el-Fıkhü'l-İslâmiyye*, Terc. Yunus Vehbi Yavuz vd, İstanbul:1994, C.VIII, s.424 vd.

74) Bkz. Cüveynî, *Gıyasü'l Umem*, s. 43, 73.

75) Bkz. Şehristani, *Milel*, C.I, s.122; İbn Hazm, *Fasl*, C.IV, s.87; Bağdâdî, *Milel*, s.63.

76) Kadı Abdulcabbar, *Şerhu Usul'i'l-Hamse*, s. 762 vd.

77) Nesefî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 3 vd.

C.2. Ülkeyi Korumak

Halifenin görevi iç ve dış tehlikelere karşı ülkeyi korumasıdır. Koruma şeklinin kıstası “halkı da kendi ve âilesi gibi”⁷⁸ korumalıdır. Gazâli (v. 505/1111)’ye göre halife düşmanlara karşı ülkeyi korumaz ise toplumsal düzen olmaz ve kargaşa meydana gelir. O’nun deyişiyle “kılıçların şakırtısı hiç eksik olmaz.”⁷⁹

C.3. Mâli Gelir ve Giderler

Vergi, ganimet, zekât ve sadakaların toplanmasını yani devlete âit mâlî gelir ve giderlerin kontrolünü sağlamak başkanın görevleri arasındadır. Meselâ Nesefî (v.508/1115), zekâtları toplamak ve dağıtımını adaletli bir şekilde yapmayı başkanın görevleri arasında sayar.⁸⁰

1.2.4. İbadetlerin İfasını Sağlamak

Ezan, Cuma ve Bayram namazlarının kılınması, oruç ve hacc gibi ibadetlerin ifasını sağlama gibi toplu ibâdetlere yardımcı olmak başkanın görevleri arasındadır.⁸¹ Cuma namazının başkanın tahsis ettiği halka açık camilerde kılınması şarttır. Cumanın sahih sayılabilmesi için namazı Başkanın kıldırması şartının Şafii, Maliki, Hanbelilerce değil de sadece Hanefiler tarafından ileri sürülür.⁸² Cuma namazını başkan veya onun yetki verdiği kimsenin kıldırması,⁸³ başkanın toplu halde yapılan bu tür ibâdetlere izin vermesinin, müntesiplerine dinin kurallarını yaşama imkânı vermesinin bir görev olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁴

1.2.5. Düzeni Korumak

Devletin güvenliğini ve kamu düzenini korumak, *iyiliği emir, kötülükleri nehiy* konusunda gerekeni yapmak kadın erkek her ferdin olduğu gibi öncelikle başkanın görevleri arasındadır.⁸⁵ Toplum düzeninin sıhhatli yürütülebilmesi için bu görev sadece dine ilişkin meselelerde değil dünya ile ilgili konularda da geçerli olduğudur. Başkan bir bahçivana benzetilir. O, bahçesindeki zararlı bitkileri temizler, diktiğini de korumaya çalışır. İhtiyaçlarını karşılar ve zararlı olan unsurları yok eder. Sultan da idare ettiği halkını korumalı, toplum düzenini sarsacak unsurları bertaraf etmeye çalışmalı, toplum için zararlı (mü-

78) "İnsanları idare etmeyi üzerine alan bir kimse kendini ve ailesini düşündüğü gibi yönettiği kimseleri düşünmedikçe kıyamet gününde cennetin kokusunu bile alamaz" Buhârî, *Ahkâm* 8.

79) Gazâlî, *İhyâ*, C.III, s.503; *el-İktisad*, s. 284 vd.

80) Nesefî, *Bahrü'l-Kelâm*, s. 3 vd.

81) Maverdi, *Ahkâmü's-Sultaniye*, s.51-2.

82) Bkz. İbn Âbidîn, Muhammed Emin, *Reddü'l-Muhtâr Ale'd Dürrü'l Muhtar*, Kahire:1307, C.I, s.589, 595; Mehmed Zihni Efendi, *Ni'met-i İslâm*, İstanbul 1316, C.II, s. 535-6.

83) Bkz. Cüveynî, *Gıyasü'l-Umem*, s. 156; İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 219 vd.

84) Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, s. 110 vd.

85) Bkz. 3/Al-i İmran/104; 110; 7/A'raf/199; 9/Tevbe/71; 5/Maide/78-79; 7/A'raf/175.

tecaviz, hırsız vb.) kimseleri terbiye etmeli, faaliyetlerine engel olmalı, düzelmeyecekleri ise diğer fertlerin hak ve hukukunu koruma adına ülke sınırları dışına çıkarmalıdır.⁸⁶

1.2.6. Ülkeyi Savunmak

Düşmanlara karşı devletin, ülkenin savunulması başkanın görev ve sorumluluğu altındadır.⁸⁷ İleride doğabilecek tehlikelere karşı asker hazırlamak da dâhildir.⁸⁸ Çünkü halife aynı zamanda başkomutandır.⁸⁹

1.2.7. Kamu Hizmetlerini Kontrol

Kamu hizmetlerini bizzât kontrol etmek, düzgün ve güzel işlemlerini sağlamak başkanın görevleri arasındadır. Hz. Peygamber çarşı ve pazarlara çıkarak murakebe etmiş ve uyarılarda bulunmuştur.⁹⁰ Devlet başkanı mecbur kalmadıkça yönetim işlerine başkasına havale etmemelidir.

1.2.8. Adaletli Yönetim

İnsanlar arasındaki adâleti uygulamak, yargı sistemini kontrol ve mazlumların hakkına riâyet başkanın görevidir. Hz. Peygamber'in, "...İmam (devlet başkanı) râidir (muhafızdır) ve râiyyetinden (halkından) sorumludur",⁹¹ "Sizden öncekilerin helâk olmalarının sebebi, aralarından soylu, kuvvetli kimseler çaldıklarında, onlara ceza uygulamamaları, zayıf biri çaldığında ise ona hemen cezayı uygulamalarıydı. Allah'a yemin ederim ki, Muhammed'in kızı Fâtıma çalmış olsaydı elini keserdim"⁹² buyurması adaletli yönetimin öncelikle başkanın görevi olduğu kabul edilmektedir. Mâtürîdî (v.333/944) yöneticilerin insanlar arasında hükmederken hak ve adâlete riâyet etmelerini gerekli görür.⁹³ O, imâmet konusunda dini açıdan gözetilmesi gereken şey ise, takva sahibi olmaktır. Zira takva, görevin adâletli bir şekilde yerine getirilmesine yardım eder.⁹⁴

1.2.9. Ekonomi

Malın idâre edilmesi, ekonomik denetimi sağlamak, dolayısıyla hazine kontrolü ve hak sahiplerinin me'murların maaşlarının âdil bir şekilde düzenlenmesini sağlamak başkanın sorumluluğundadır.⁹⁵ İslâm, meşru yolla şahsi mülkiyeti esas bir hak olarak tanıır.

86) Gazâlî, *Nasîhatü'l-Mülûk*, s. 110.

87) Gazâlî, *İhyâ*, C. III, s. 503; *el-İktisad*, s. 284 vd.

88) Mesudi, *Murucu'z-Zeheb*, IV/105.

89) Bakillani, *Temhid*, s.477; Taftazani, *Şerhu'l-Akaid*, s. 181.

90) Bkz. Buhari, *Buyu'* 34.

91) Buhari, *Ahkâm* 1; Cuma 11, *İstikraz* 20; *Itk* 17, 19, *Vesaya* 9; *Nikâh* 81, 90; Müslim, *İmaret* 20.

92) Buhârî, *Enbiya* 54; *Hudûd* 12: Müslim, *Hudûd* 8-9.

93) Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, C.I, s.441, C.II, s.21, 312, C.III, s.113, 114, C.IV, s.267.

94) Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, C.IV, s. 548.

95) "Kıyamet günü, insanların Allah'a en sevgilisi ve en yakını adil yöneticidir..." Tirmizî, *Ahkâm*, 4.

Çalmak, gasp, yağma gibi gayr-i meşru kazançlar haramdır.⁹⁶ Başkasına ait bir malı zor kullanarak almak anlamına gelen gasp yasaktır.⁹⁷ Rüşveti yok etmek başkanın görevleri arasındadır.⁹⁸ Gerek devlet başkanı ve gerekse diğer görevliler devlet malı üzerinde istedikleri gibi tasarruf edemez ve tayin edilen maaştan başka bir şeyi mülküne geçiremez.⁹⁹ Bunun adı İslâmi literatürde “gulûl”dür.¹⁰⁰ Başkan, kendiliğinden ve zarûretsiz vergi koyamaz. Devletin zarurî giderleri için vergiyi de ancak şûrâ'nın kararıyla koyabilir. Halka ağır vergiler yükletmek ve mecburi hizmetlere tabi tutmak zulümdür, bu da sosyal hayatın düzenini bozar, halkın çalışma duygu, şevkini öldürür.¹⁰¹ Âlimler, devlet başkanı olarak tayin edilecek şahsın yönetim ve halkın maddi-manevi menfaatleri konusunda bilgilerle mücehhez olması gerektiği hususunda ittifak etmişlerdir.¹⁰²

1.2.10. Memurların Görev ve Tesbiti

Görevlilerin ta'yin ve tesbitini yapmak başkanın görevidir. Görevlileri de ehil ve liyâkatli kişilerden seçmelidir.¹⁰³ Memurların ta'yin, azil ve murakebesi, ordu komutanlığı, harb ilânı, sulh ve antlaşma yapmak, hüküm ve cezaların infazı, vb. gibi icraatları yapmak devletin dolayısıyla başkanın görevidir. Yardımcılar ve yardımcı kurumlarla da bu icraatlar sağlanabilir. Başkan, gerektiğinde siyâsî platformda başkan, minberde hatip, mihrapta imam, kışlada komutan ve adliyede yargıçtır. Başkan ve derecesine göre değişik dâirelerdeki onun temsilcileri, ellerinin altındakilerini görüp gözetmek, onların elem ve lezzetlerini paylaşmak, onlara mutlu gelecekler hazırlamak ve onların sıkıntılarını göğüslemekle sorumludur. Bu icraat da –hem kul hakkına girilmemesi hem de toplumun huzur ve refahı açısından- İslâmın adâlet, liyakat, eşitlik ve hakkaniyet ilkelerine uygun olmak zorundadır. Başkanın görevleri, icraatları çevre, asır vs.'ye göre değişebilmektedir. Ehl-i Sünnet imamın görevlerini öz olarak *dinin korunması ve dünyanın idare edilmesi* şeklinde formüle etmiştir.¹⁰⁴

96) 5/Maide/38.

97) “Kim bir karış toprağı gasp ederse, Allah kıyamet gününde onu yedi kat yerden kafasına geçirir” Buhari, Bed'ül-Halk 2.

98) “Rüşvet alanda verende Cehennemdedir.” Ebu Davud, Akdiye 4.

99) Bkz. Ebu Davud, İmaret 10; “Allah'a yemin ederim ki, sizden kim haksız yere devlet malından bir şey alırsa kıyamet günü haksız olarak aldığı şeyi yüklenerek gelecektir...” Buhârî, Hiyel 15; Cum'a 29, Zekât 67, Hibe 17, Eyman 3, Ahkâm 24, 41; Müslim, İmaret 26; Ebu Davud, İmaret 11.

100) İsfahânî, *Müfredât*, “gll” md; İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, “gll” md. “Bir peygambere -ganimete, devlet malına- hıyanet etmesi yakışmaz. Kim hıyanet ederse kıyamet günü hainlik ettiği şeyle birlikte -günahı boynuna asılı olduğu halde- gelir. Sonra herkese kazandığı tastamam verilir” 3/Âl-i İmrân/161.

101) İbn Haldun, *Mukaddime*, III/34 vd.

102) İbn Hazm, *Fasl*, C.IV, s.66; Adududdin Abdurrahman el-İci, *el-Mevâkıf fi İlmî'l-Kelâm*, Beyrut: trs, C.IV, s.605; Maverdî, *Ahkâmü'l-Sultaniyye*, s.131-132; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye*, nşr. Muhammed Hamid el-Fakkî, Beyrut: 1403/1983, s. 61-2.

103) "Ey Ebû Zerr, sen zayıfsın, memurluk ise bir emanettir. Kıyamet günü rüsvaylık ve pişmanlıktır. Ancak kim onu hak ederek alır ve onun sebebiyle üzerine düşen vazifeleri eksiksiz eda ederse o harîç" Müslim, İmaret 17; Ebu Davud, Vesaya 4, hadisi görevin zorluk ve sorumluluğuna işaretler.

104) Bkz. Osman Oral, *Kelâm Ekollerine Göre Başkanlık ve Seçimi*, Ankara: 2015, s.90 vd.

D. Halife'nin Hakları

Halife halktan, ümmetten aldığı yetki ile devletin görevlerini elden geldiğince yerine getirebilmesi için bir takım hakları vardır.

D.1. İtâat

Devlet Başkanı seçildikten sonra bütün vatandaşlardan itaat isteme hakkı verir.¹⁰⁵ Hz. Peygamber anarşi ve terör manasında başkana isyanı, “kıyâmet”¹⁰⁶ diye nitelendirir. Merkezi bir otoriteye itâat olmadan bu isme lâıyk bir devlet olamaz.¹⁰⁷ Kur’ânî bir kavram olan *ulu’l-emr*; emir, yetki sahibi, padişah, başkan vs.gibi manalara gelir.¹⁰⁸ İşin başına geçecek yetki sahibidir. Âyette geçen¹⁰⁹ Ulu’l-emr’in kimler olduğu hakkında şunlar söylenmiştir; Ulemâ, fıkıh ve din ehli, Seriyeye komutanları, Peygamber devrinde Müslümanların emirleri ve peygamberden sonra halifeleri, hâkimleridir.¹¹⁰ “*Halbûki o haberi Peygamber’e veya kendilerinden ulu’l-Emr’e götürselerdi...*”¹¹¹ âyetinde geçen Ulu’l-Emr’den akıl ve re’y sahipleri, ileri gelen sahabe diye yorumlanır.¹¹² Hz. Abbas’ın Kâbe’nin “Sikâye ve Sidâne” görevlerinin kendisine verilmesini istediği ve emâneti ehline verilmesi gereken âyet nâzil olmuştu.¹¹³ İşin başına geçirilecek ulu’l-emr kavramından ehil (kapasite ve yetenek) ve kendilerinden olma gibi iki şart çıkmaktadır.¹¹⁴ Ehil ve kendilerinden olan başkana itaat de gerekli olmaktadır. Başkan’ın meşru icraatlarına itaat gerektiği de belirtilir: “*Müslüman kişi masiyet, açıkça haram görmediği sürece başkana itaat edilir, yoksa itaat yoktur. Allah’ın hükümlerini yerine getirdiği sürece başkana itaat ediniz.*”¹¹⁵

Hz. Ebubekir’in halife seçildikten sonra yaptığı ilk konuşma konumuzu açıklaması bakımından önemlidir:

“Ey insanlar! Şâyet vazîfemi hakkıyla yaparsam bana yardım ediniz. Yanlış hareket edersem bana doğru yolu gösteriniz... Allah’a ve Rasûlü’ne itaat ettiğim müddetçe bana

105) Müslim, İmare 58.

106) Buhârî, Ahkâm 1; Cihad 109; Müslim, İmâret 33.

107) 3/Âl-i İmran/32; 4/Nisa/59-80.

108) Talip Türcan, “*Ülü’l-Emr*”, DİA, İstanbul: 2012, C.42, 295 vd.

109) “Ey İnananlar! Allah’a itaat edin, Peygamber’e ve sizden ulu’l-emr’e itaat edin” 4/Nisa/59.

110) Bkz. Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, C.III, s.293-303; Seyfeddin el-Âmidî, *el-İhkâm fî Usûli’l-Ahkâm* nşr. İ. el-Acûz, Beyrut: 1405/1985, C.I, s.167.

111) 4/Nisa/83.

112) Bkz. 4/Nisa/59 ve 83; Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, C.III, s.293-303; Zemahşeri, *Keşşâf*, C.I, s.260.

113) Bkz. 4/Nisa/58; Zemahşeri, *Keşşâf*, C.I, s.252 vd; Elmalılı, *Hak Dini*, C.II, s.1370 vd.

114) Hatipoğlu, “*Hilafetin Kureysliliği*”, s.143.

115) Buhârî, Ahkâm 4; Müslim, İmare 38-40; “Benden sonra birtakım yalancı ve zalim emirler gelecektir. Onların yalanlarını tasdik eden ve zulümlerine yardımcı olan kimseler benden değildirler, ben de onlardan değilim. Kevser havzında benim yanıma da gelmeyeceklerdir.” Ebû Abdîrrahman Ahmed İbnu Ali İbn Şuayb en-Nesai, *Sünen*, Çağrı Yay, İstanbul:1981, Biat 35, 36.

itaat ediniz. Şâyet Allah'a ve Rasûlü'ne isyan edersem bana itaat etmeniz söz konusu olamaz"¹¹⁶, "Ben ise normal bir insanım, herhangi birinizden daha hayırlı da değilim. Beni murâkabe edin, istikâmet üzere olursam bana tâbî olun, ayağım kayarsa beni düzeltin!"¹¹⁷

Bazı âlimler halifeye itaat edilmesi gerektiğini, Allah'a isyan niteliği taşıyan durumlarda ülü'l-emre itaat edilmeyeceğini yoksa sorumlu olunacağını söylerler. Bu durumu münker¹¹⁸ olarak algılayıp hadis uyarınca¹¹⁹ mücadele edilmesinin gereğini de vurgularlar.¹²⁰ Âyette Allah'a ve Rasule itaat edilmesi ayrı ayrı ve mutlak olarak, ülü'l-emre itaat ise resule itaat emrine atfen istenmektedir. Âyetin sevkindeki üslûptan hareketle ülü'l-emre itaatın de mutlak olduğu, ancak Allah'a isyan niteliği taşıyan durumlarda ülü'l-emre itaat edilmeyeceği, itaatın ancak dinin ve hukukun ilkelerine uygun emirlerle (mâruf) sınırlı tutulduğunu, bunlara aykırı düşen taleplerin ise yerine getirilmemesi gerektiğidir.¹²¹ Diğer bir deyişle âlimler, âyetlerde geçen "ulu'l-emri"¹²² yöneticiler olarak yorumlarken buradaki itaati da tanımlayıp sınırlandırır, ulu'l-emr'e itaatın vacip olduğu masiyet, büyük günâh, adaletsizlik gibi durumlarda itaat vucubiyetin kalktığıdır.¹²³ Birçok hikmetlerinden dolayı ulu'l-emr'in Kur'an ve Sünnet'e uygun¹²⁴ emirlerine uyulması da gerekir. Mu'tezile'ye göre ise adâlet prensibini çiğneyen başkan "iyiliği emir ve kötülüğü nehiy" çerçevesinde itaat hakkını kaybeder.¹²⁵ Başkanın fikrini kabul etmeme, onu sevmeme yani muhalefet vs. olabilecektir. Ama ölçüsü, fiili müdâhele olmadıkça meşrudur.¹²⁶ Başkan

116) İbn Sa'd, *Tabakat*, C.III, s.182-3; Ebi'l-Fadl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Beyrut: trs, s. 69, 71-2; Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Tarihu't-Taberi, Tarihu'l Umem, Tarihu Rusul ve'l Muluk*, Tahk. M, Ebû'l Fadl İbrahim, Kahire:1961, C.IV, s.1829.

117) İbn Sa'd, *Tabakat*, C.III, s.212; İbn Hanbel, *Müsned*, I/13; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.71 vd.

118) Bkz. Mustafa Çağrıncı, "Emir bi'l-Ma'uf Nehiy ani'l-Münker", DİA, İstanbul:1995, C.11, s.138-141.

119) "Sizden kim bir münker görürse onu eliyle değiştirsin. Güce yetmezse diliyle değiştirsin. Buna da gücü yetmezse kalbiyle ona buğzetsin. İmanın en zayıfı da budur", Müslim, İman 78.

120) Bkz. Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bakıllani, *Temhid'ul-evail ve Telhis'ud-Delail*, thk. İmadduddin Ahmed Haydar, Müesseset'ul-Kutûb'is-Sekafiye, Beyrut: 1986, 478-9; Gazâlî, *İhyâ-u Ulumi'd-Din*, çev. A. Serdaroğlu, Bedir Yay, Ankara: 1974, C.II, s.352; C.II, s.373 vd.

121) Bkz. Buhârî, Ahkâm 4; Müslim, İmâre 38-40.

122) 4/Nisa/59, 83.

123) Bkz. Buhârî, Ahkâm 4; Müslim, İmâre 38.

124) "Biz Resulullah'a; darlıkta, varlıkta, neşeli ve kederli zamanda itaat etmeye, yöneticilik hususunda ehil olanla kavga etmemeye biat ettik" Buhârî, Ahkâm 42; "Allah'a isyan hususunda hiçkimseye itaat yoktur. İtaat ancak meşru olan bir şey hususunda geçerlidir" Buhârî, Meğazî 59, Ahkâm 4, Ahbarul-Ahad 1; "Üzerinize sizi Allah'ın Kitab'ıyla yöneten bir köle bile tayin edilse onu dinleyin ve itaat edin" Nesâî, Biat 26; İbn Mâce, Cihad 39; Ebu Zerr (r.a.)'tan rivayet edilmiştir: "Dostum bana dinleyip itaat etmemi vasiyet etti. Velez ki yöneticinin kolları ve bacakları kesilmiş bir köle olsun" İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul:1981, Cihad 39; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C.V, s.161, 171.

125) Kadî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, C. V, s.241-3; C.XII, s.13, 30, 136, 306, 512.

126) Bkz. İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, C.V, s.25.

değişik fikirleri ve eleştirileri kabul edici karakter ve yapıda, sukunetin, hoşgörünün ve itidalin tarafı olmalıdır. Değilse zulmetmiş olur.¹²⁷ Başkan, halkın haklarını adaletle yerine getirirse, bu konuda Allah'ın haklarını da yerine getirmiş olur.¹²⁸ Ümmete de ona itaat etmek düşer.

D.2. Yardımcı Olmak, Desteklemek

Birlik ve beraberliğin korunması ve devamı için itaatin yanında seçilen başkana iyi ve güzel işlerinde yardımcı olunması ve desteğin devam ettirilmesi de başkanın haklarından. Çünkü iyilik ve güzelliklerde yardımlaşılması esastır.¹²⁹ Halkın, bayındırlığın artması, sınaî, ziraî, ahlâkî ve sosyal kalkınmanın gerçekleştirilmesi, hayırlı toplumun ortaya çıkartılması, şer'i kanun ve hükümlerin uygulanması, marufun emredilip münkerin nehy edilmesi konularında ileriye gidilmesi alanlarında yardımlaşmaları ve başkana yardımcı olmaları gerekir.¹³⁰ Hz. Ebubekir (v.13/634)'in halife seçildikten sonra yaptığı ilk konuşmada “şâyet vazîfemi hakkıyla yaparsam bana yardım ediniz. Allah'a ve Rasûlü'ne itaat ettiğim müddetçe bana itaat ediniz”¹³¹, “beni murâkabe edin, istikâmet üzere olursam bana tâbî olun, ayağım kayarsa beni düzeltin”¹³² demesi başkanın desteklenmesi ve yardım edilmesini işaret eder.¹³³ Halkın maslahatıyla ilgili olarak halife'nin üzerinde birçok görev ve sorumlulukların yerine getirebilmesi için kanaatimizce kendisine yardım edilmesi, kendisinin ümmet üzerindeki haklarındandır.

D.3. Geçimini Te'min

Bu durum maişet, geçim ile alakalı hayatî bir zarûrettir. Hz. Ebû Bekir (v.13/634) halife seçilince, geçimini temin eden ticâret hayatı ile bu vazifeyi beraberce yürütmek istemiş, bunun mümkün olmadığını tecrübe ile görünce halifenin âilesini geçindirecek bir maaşı Beytu'l-Mal (Hazine)'den alması kararlaştırılmış, râşit halifelerin hepsi de bu kararı tatbik etmişlerdir.¹³⁴ İbn Haldun (v.809/1406)'a göre toplumda hükümdar ve memurların ticaretle meşgul olması, tebaa için zararlıdır. O'na göre bunların ticaretle meş-

127) Ebu'l-A'la el-Mevdudî, *el-Hilafe Ve'l-Mülk*, Çev: Ali Genceli, İstanbul: trs, s.177.

128) "Kıyâmet günü, insanların Allah'a en sevgili ve mekân olarak en yakın olanı, âdil imamdır. Kıyâmet günü, insanların Allah'a en menfûr/çirkin olanı O'ndan mekân olarak en uzak olanı da zâlim sultandır" Tirmizî, *Ahkâm* 4.

129) Bkz. 3/Al-i imrân/110; 9/Tevbe/71.

130) Bkz. Zuhaylî, *el-Fıkhu'l-İslamiyye*, C.VIII, s.434.

131) İbn Sa'd, *Tabakat*, III/182-183; es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 69, 71-72; Taberi, *Târih*, C.IV, s.1829; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, C.II, s.1181.

132) İbn Sa'd, *Tabakat*, C.III, s.212; İbn Hanbel, *Müsned*, C.I, s.13; es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s.71.

133) “Kardeşin zâlim de olsa mazlumda olsa ona yardım et. Bunun üzerine biz Ey Allah'ın Rasûlü! Mazluma yardım etmeyi bildik ama zâlime niçin ve nasıl yardım edeceğiz? Buyurdular ki: Ona zulümden el çektirirsin ona yapacağın yardım işte budur.” Buhârî, *Mezâlim* 4.

134) İbn Sa'd, *Tabakat*, C.III, s.184.

gul olmaları zulme yol açar. Zulüm ise sosyal hayatın düzenini bozar, medeniyetleri ve toplumu yıkar.¹³⁵

Hız. Ebû Bekir (v.13/634) halifeyken bir kadının ineğini sağarak geçimini te'min etmesi, daha sonra kendisine günde üç dirhem maaş bağlanması ve vefâtında Müslümanların fey'inden bir dişi deve, habeşli bir köle ve bir parça kumaştan başka bir şey bırakmaması, maaşından artan paraları da bir çömlekte biriktirip bunun kendisinden sonra halife olacak zata devredilmesini vasiyet etmesi başkanın geçimi konusunda bizlere örnektir.¹³⁶ Bu gerçeği Hız. Ömer (v.23/643) şöyle dile getirir: “Halifenin devlet işinden başka bir işle uğraşmaması ve ona ihtiyacı olan maaşın bağlanması geleneğini Ebû Bekir başlattı. Halife öldükten sonra maaşın kesilmesi geleneği de yine ona âittir.”¹³⁷

E. Görev Süresi

Bazı âlimlere göre halifenin görev süresi şu üç husustan biri ile sona erer; ölüm, istifa ve durumunun değişmesi veya kusurlarından dolayısıyla azledilmesi. Küfür derecesine varmasa dahi fık azli gerektirir, gibi görüşler de zikredilmiştir.¹³⁸ Temyiz kabiliyetinin yok olması, aklî dengenin bozulması, sağlığının bozulması, halkın işlerini ifa edemez duruma düşmesi gibi durumlarda halifenin görevinin sona ereceğini söyleyenler vardır.¹³⁹ Ehlu'l-Hal ve Ehlu'l-Adl'in seçtiği imamı görevden alma, esasen kendisinde bulunması gereken şartlardan birini imamın kaybetmesi durumunda olur.¹⁴⁰ Riddet, delilik veya başka akıl bozuklukları, güç ve asabiyeti kaybetme anlamında destek ve yeterliği kaybetmek gibi. Dinin emir ve yasaklarına aykırı davranma/fık ve zulüm durumunda görevden alıp almama konusunda Cüveyni (v. 478/1085) şöyle söyler: “Başka bir imam seçme imkânı olur, bu yeni imam için güç ve kudretin gerçekleşmesinde ittifak edilir ve onun için itaat sağlanırsa, görevden alınmak istenen imama karşı durulabilir. Şâyet görevden alınan imam ümmetin kararını kabul etmezse, cemâatten ayrılan bağiler muâmelesine tabi tutulması câizdir. İmamın uzaklaştırılması, fine doğmasına, kan dökülmesine, hak ve malların kaybolmasına sebep oluyorsa, imamın fesadından ortaya çıkan zarar ile görevden alınmasından beklenen zarar arasında mukayese yapılmalı. Şâyet beklenen ortaya çıkandan fazla ise, ortaya çıkan zarara sabretmek, daha hafif olanına katlanılmalıdır. İmamın küçük hatalarına katlanılabilir. Çünkü ma'sum olmadığını kabul ediyoruz. İmam birçok işler yapar. Bunlar bütün Müslümanların işidir. İmam hata ederse, tevbe etmesi mümkündür. Bunun için her tasarrufta imamın hatalarını kollamak ve her sürçmesinde görevden alınmasını istemek, imâmetin faydasını azaltma, ona güven duymama ve insanların ellerini itaatten çekmeye teşvik sonucunu ortaya çıkarır.”¹⁴¹

135) İbn Haldun, *Mukaddime*, C.III, s.33 vd.

136) İbn Sa'd, *Tabakat*, C.III, s.186; İbn Esir, *el-Kamil*, C.II, s. 79; Suyuti, *Tarihu'l-Hulefa*, s. 88 vd.

137) İbn Sa'd, *Tabakât*, C.III, s.277.

138) İbn Hazm, *Fasl*, C.IV, s.171 vd; Eşâri, *Makalat*, C.I, s.74; C.II, s.451 vd.

139) Bkz. Bakıllani, *Temhid*, s.478-9; Cüveyni, *İrşad*, s.357-8; Maverdi, *Ahkâmü's-Sultaniyye*, s.53 vd.

140) Bkz. Bakıllani, *Temhid*, s. 478; İbn Haldun, *Mukaddime*, s.193.

141) Bkz. Cüveyni, *Gıyasü'l Umem*, s. 271.

Haricilere göre zâlim ve fâsik imama başkaldırmak vaciptir.¹⁴² Haricilerin aksine âlimlerin cumhurunun ittifâk ettiği konu, anarşi ve terör olabileceği için devlet başkanı fisk vs. sebeplerle azledilmez. İsyân ve azledilmenin tek meşrû sebebi ise açık küfürdür. İcî (v.756/1355) de bu görüşü destekler ve gerektiren bir sebep dolayısıyla ümmet imamı görevden alabilir, şayet fitneye sebep oluyorsa zararların daha hafifine katlanılır.¹⁴³

İbn Hazm (v.458/1066)'a göre; vacib olan, az bile olsa bir zulüm ortaya çıkınca, bu konuda imamla konuşmak ve bu zulmünü engellemektir. Şâyet zulümden kaçınır ve hakka dönerse, görevden alınmaz, tıpkı görevden alınması helâl olmadığı zamandaki gibi imamdır. Şâyet bu görevlerden birini yapmaktan kaçınır ve hakka dönmezse, görevden alınması ve hakkı yerine getiren başka birinin göreve getirilmesi vâciptir. Çünkü Allah *iyilik ve takva konusunda yardımlaşın, kötülük ve taşkınlıkta yardımlaşmayın*,¹⁴⁴ buyurur. Başkanın dinin yüklediği görevlerden birini yapmaması câiz değildir.¹⁴⁵

Müslümanlar işlerinin düzene girmesi için imam/devlet başkanının seçim ve tayinine yetkili oldukları gibi, gerektiği takdirde görevden uzaklaştırmak yetkisine de sahiptirler. Hangi durumlarda devlet başkanının azl edilmesinin düşünüleceği ve gerekli olduğu konusu üzerinde durulmuş ve bazı şartlar tesbit edilmiştir. Genelde Müslümanlar devlet başkanının şahsında kamusal alana zarar veren, insanların durumunu sarsan ve devlet başkanlığıyla kastedilen amacı ortadan kaldıran bir durumu görmeleri halinde imamı azledebilirler.¹⁴⁶

Bâkılânî (v.403/1012)'ye göre İslâm toplumu şu durumlarda Halife'nin görevine son verebilir: *Birincisi*; küfre düşmesi halinde. *İkincisi*; namazı ihmal etmesi ve halkı da aynı şeyi yapmaya teşvik etmesi durumunda, *Üçüncüsü*; âdil davranmayıp, başkalarının hakkını gasb etmesi, sebepsiz yere insanları öldürmesi, fertlerin hak ve hukuklarında ihmal-kâr davranması, suçlulara cezada ihmalkâr davranması. *Dördüncüsü*; bir müddet için akli dengesini kaybetmesi halinde, sağır ve dilsiz olması veya devlet işlerini tam manası ile yapmasına engel teşkil eden bir hastalığa yakalanması durumunda. *Beşincisi*; devletin menfaatleri açısından korkulacak bir süre kadar düşmana esir düşmesi halinde imamın görevine son verilebilir.¹⁴⁷ Kamu yararı için Bakıllani'nin bu görüşlerinin isabetli olduğu kanaatindeyiz. Gazâlî (v.505/1111) "zâlim Sultan'ın görevden çekilmesi gerekir. O, ya görevinden çekilir ya da görevinden uzaklaştırılması gerekli olur. Gerçek görüşte o, Sultan değildir, Zâlim sultanla mücadele etmeden uzak kalmak, belki insanı mesuliyetten kurtarır, fakat onlarla mücadeleyi terkettiği için nazil olacak umumi bela dışında kalamaz"¹⁴⁸

142) Bkz. İbnü'l Esir, *el-Kamil*, C. II, s.149 vd.

143) İcî, *Mevâkıf*, s. 400.

144) 5/Mâide/2.

145) İbn Hazm, *Fasl*, IV/176.

146) Bkz. Bakıllani, *Temhid*, s. 478; İbn Haldun, *Mukaddime*, s.193.

147) Bakıllani, *Temhid*, s. 478-9.

148) Gazâlî, *İhya*, C.II, s.352.

der. O, zâlim sultanlardan uzaklaşmak ve muamelerinden kaçınmak gerektiğini âyet ve hadisler ışığında uzun uzun anlatır.¹⁴⁹ İcî (v.756/1355)'de *gerektiren bir sebep olduğunda ümmetin imâmu hal'etme yetkisi vardır*,¹⁵⁰ görüşündedir. Şehristâni (v.548/1153) ise; “*seçildikten sonra bilgisizlik, zulüm, sapıklık veya küfrü ortaya çıkarsa ya görevinden çekilir, ya da biz uzaklaştırırız*”,¹⁵¹ demektedir.

İslâm'da meşrû bir imama karşı silahlı ayaklanmanın adı “Bağy”dır.¹⁵² Huruc, diye de bilinen başkana karşı ayaklanma âlimlerce prensip olarak câiz görülmemiştir. Bir iç savaşta neden olabilecek ihtilâl yoluyla kötü devlet başkanını değiştirmenin toplumsal zararı ile onun işbaşında kalmasının zararlarından hangisi daha ehven ise onun tercih edilmesi tavsiye edilir.¹⁵³ Mu'tezile ve Zeydiyye ile Mürcie'nin çoğunluğu da Haricîler gibi, zâlimleri bertaraf etmek için mümkün olduğu takdirde güç kullanmanın gerekli/vâcip olduğudur.¹⁵⁴ İmâmiyye Şîası da prensip olarak silâhlı mücadeleyi kabul etmekle birlikte “mes-tûr imam” ortaya çıkıncaya kadar bu görevin askıda bulunduğunu savunurlar.¹⁵⁵ Devlet başkanı, her konuda dürüst, âdil, üstlendiği makam ve mevkinin sorumluluğunu idrâk eden, öncelikle halka daha sonra da Allah'a karşı sorumlu olduğunun bilincinde olmalıdır. Çünkü o yaptıklarından dinen ve hukuken sorumludur. Sözkonusu bu sorumluluklarının farkında olmayan ya da bunlara riâyet etmeyen devlet başkanının yerinde durmasının bir anlamı yoktur. İslâm anlayışına uygun olan yorumun da bu olduğunu düşünüyoruz.¹⁵⁶ Mu'tezile, Hariciler, Zeydiyye ve Mürcie'nin çoğunluğuna göre, kılıç kuvvetiyle haddi aşan zâlim başkanı tesirsiz hale getirip hak ve adaleti uygulama imkânı bulunacaksa karşı çıkmak vaciptir.¹⁵⁷ Kanaatimizce fâsik ve zâlim başkanın değiştirilmesi, ihtilal ve silahlı ayaklanma yoluyla değil, uyarma, referandum, seçim veya yargı yoluyla olmalıdır.¹⁵⁸ Zâlim imamı, fitne ve zulme yer vermeksizin tahttan indirmek mümkünse bunu yapmak bir vecibedir, değilse sabretmek gerekir. Herhangi bir sebeple azledilip yerine yenisi getirilince, azlini gerektiren sebep ortadan kalksa da yeniden başkan seçilemez. Meselâ, esaretten kurtulma, hastalıklardan, delilikten kurtulma gibi. Halifenin görevden uzaklaştırılmasını gerektirecek durumlar şu şekilde sıralanabilir; İman ettikten sonra dinden çıkmak (irtidat), namazı terk etmek ve namaza daveti yapmamak, halkın çoğunluğunun

149) Gazâli, *İhya*, C.II, s.373 vd.

150) İcî, *Mevakif*, C.VIII, s.353.

151) Şehristani, *Milel*, C.I, s.146.

152) Bkz. Kasas 28/76; Şûrâ 42/27; En'âm 6/164; Hucurât 49/9; Hadisler için bkz. Buhârî, Cihâd 108, “Ahkâm 4; Müslim, Fiten 70-73; İbn Haldun, *Mukaddime*, C.II, s.733.

153) Bkz. Cürçani, *Şerhu'l-Mevakif*, C.VII, s.353 vd.

154) Eş'ari, *Makalat*, C.I, s.66; Şehristâni, *Milel*, C.I, s.146.

155) Musevî, *Akaidü'l-İmamiyye*, C.I, s.43, C.II, s.157; Zâhir, *Şiâ'nın Kur'an, İmâmet ve Takiyye Anlayışı*, s.1 vd.

156) Özarslan, “*Ebu'l-Muin en-Neseî'nin İmâmet/Devlet Başkanlığı Anlayışı*”, s.436.

157) Eş'ari, *Makalat*, C.I, s.66; Şehristâni, *Milel*, C.I, s.146.

158) Çağrıçı, “*Emir bi'l-Ma'ruf*”, DİA, C.11, s.140; İsmail Köksal, “*İslâm Tarihinde Uygulanan Devlet Başkanlığı Seçim Şekilleri ve Şer'i Tahlili*”, FÜİFD 11: 1, Elazığ: 2006, s.33 vd.

bulunduğu yerde günâh işlemek (fisk), zulüm yapmak, malları gasb etmek, haksız yere adam öldürmek, hukuku çiğnemek ve hadleri, cezaları uygulamamaktır.¹⁵⁹

Gazâli (v. 505/1111), “tayin edilen veya seçilen imamda mevki ve yetkisinin gerektirdiği ölçüde ilim, takva ve ehliyet mevcut değilse onu azletmek gerekir mi?” diye sorar ve şöyle cevaplandırır: “*Biz de deriz ki, böyle bir imamı azletmek üç şartın tahakkuk etmesi halinde gerekir. Bu şartlar tahakkuk etmediği takdirde ise, onu yerinde bırakmak vaciptir. Birinci şart onu fitnesiz, kavgasız, kansız ve kitsiz azletmenin mümkün olmasıdır. Onu bu şekilde azletmek mümkün değilse, fitne ve anarşi çıkarmaktan sakınmak lazımdır. Çünkü fitne ve anarşinin din ve dünyaya verdiği zarar, tam ehliyetli olmayan bir imamın verdiği zarardan daha büyüktür. İkinci şart, azlin gerçekleşebilmesi veya en azından bunun kuvvetle muhtemel olmasıdır. Böyle bir imkân mevcut değilse, hedeflenen hayır ne kadar büyük olursa olsun, girilen hareket İslâm nazarında anarşi ve fitnedir. Üçüncü şart azledilen imanın yerine tayini veya seçimi yapılacak tam ehliyetli bir imam adayının mevcut olmasıdır. Çünkü yönetim açıklık ve boşluğa tahammül etmez...*”¹⁶⁰ “İhya”da da konuyu şöyle açıklar: “*İmamlığa ilim ve adalet vasıflarına sahip olmayan bir kimse geçer ve bunu atmaya kalkışmak önlememeyecek karışıklıklara sebebiyet verecekse, imamlığın sıhhatine hükmederiz. Daha büyük fitne olur ki bir ev yapmak için bir şehri yıkmaya benzer...*”¹⁶¹

Kelâm âlimlerinin, başkanın azli konusunda daha çok toplum yapısının korunmasındaki önemiyle ilgilenip, süreklilik ve istikrârı ön planda tuttıkları görülmektedir. Halk tarafından görevden uzaklaştırmanın tartışılması, kanaatimizce devlet başkanının yetkisini ümmetten, halktan aldığı açık bir delildir. Görevden Alma’ya kayıt ve sakıncaları ortaya konulan istisnâi ve tehlikeli bir uygulama olarak bakılmıştır.

Sonuç

Hilâfet/İmâmet, şîânın imameti itikâdî bir mesele haline getirmesinden sonra Kelâm’ın konusu olduğunu, itikâdî İslâm Mezheplerinin de bu konuda görüş belirttiklerini görmekteyiz. Mu’tezile ve Ehl-i Sünnet kelâmcıları konuyu incelerken hilâfetin vucubiyetinden daha çok ortaya çıkan problemlere cevap aramışlar, özellikle de şîânın görüşlerini eleştirmişlerdir. Kelâm İlmi’nin gaye ve amaçlarından birisi de İslâm’a aykırı fikir ve inançlardan Müslümanları korumak olduğundan mütekellimlerin yaptığı da İslâm dışı görüşlerin tutarsızlığını, yanlışlığını ortaya koymak ve âyet, hadis, icma ve kıyasa uygun görüşleri ümmete sunmak şeklinde olmuştur.

Ehl-i Sünnet ve’l-Cemâat ile Mürcie, Şîâ ve Havariç zümreleri hilâfetin gerekli olduğu, Rasulullah’ın getirdiği esaslara göre halkı, ümmeti idâre eden âdil ülu’l-emr olan

159) Selim Özarlan, “*Ebü’l-Muîn en-Nesefî’nin İmamet/Devlet Başkanlığı Anlayışı*”, İslâmî Araştırmalar, cilt:14, Sayı: 3-4, 2001, s. 435-6.

160) Gazâli, *el-İktisad*, s 217-9.

161) Gazâli, *İhya*, C.I, s.298.

halifeye itaatın vâcib bulunduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Hadislerde âdil devlet başkanı övülür, zâlim imam yerilir. Âlimlerin halife'nin görevleri ve görev süresi hakkında daha çok kendi dönemleri için bir takım görüşler serdettikleri görülür. Çünkü halife veya imamın/başkanın görevleri ve icraatleri çevre, asır vs. ye göre değişebilmektedir. Mu'tezile ve Zeydiyye ile Mürcie'nin çoğunluğu da Haricîler gibi, zâlim başkanı bertaraf etmek için mümkün olduğu takdirde güç kullanmanın gerekli (vâcib) olduğunu savunurlar. İmâmîyye şîası da prensip olarak zâlim imama silâhlı mücadeleyi kabul etmekle birlikte "mestûr/gizli imam" ortaya çıkıncaya kadar bu görevin askıda bulunduğunu, bu konuda takıyye yapılmasını önerirler. Başkanın hakka ve adâlete bağlı olma, meşveretle iş görme, zulmü önleme, İslâm'ın emir ve kurallarına uygun davranma ve onları uygulamada birlik ve bütünlükten ayrılmama gibi kamu yönetimini de ilgilendiren genel ilkeleri uyguladığında, ümmetin haklarını yerine getiren böyle bir imama karşı ayaklanmanın adı "Bağy"dır. Âlimlerin, bir iç savaşa neden olabilecek ihtilal yoluyla kötü devlet başkanını değiştirmenin toplumsal zararı ile onun işbaşında kalmasının zararlarından hangisi daha ehven, hafif ise onun tercih edilmesi tavsiye ettikleri görülür. Ehl-i Sünnet âlimleri, devlet başkanı gibi önemli bir görevi "ehil olanlara" verilmesi gerektiği, iş ehline verilmediği zaman anarşi ve terör olacağı görüşündedir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Beyrut: y.y. 1995.
- Âmidî, Seyfeddin, *el-İhkâm fî usûli'l-Ahkâm*, nşr. İbrâhim el-Acûz, Beyrut: 1405/1985.
- Avcı, Casim, "*Hilâfet*", *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 17, İstanbul: 1998
- Aydınlı, Osman, "*Mu'tezile'nin İmamîyet Nazariyesi: Teori ve Pratik*", *Dini Araştırmalar*, cilt: 3, Sayı:7, ss.48-58, 2000.
- _____, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklaşma Süreci*, Ankara: 2003.
- Bağdâdî, Ebû Mansur, *Kitabu Usûlid-Din*, İstanbul: trs.
- _____, *Kitabu'l-Milel ve'n-Nihal*, Thk. Dr. A.Nasri Nadir, Beyrut: 1992.
- Bakıllanî, Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib, *Temhid'ul-Evail ve Telhis'ud-Delail*, thk. İ. Ahmed Haydar, Müesseset'ul-Kutûb'is-Sekafiye, Beyrut:1986.
- Buhâri, Ebû Abdullah, *el-Camiu's-Sahih*, İstanbul: 1981
- Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn, *Gıyasü'l Umem Fi İltiyazi'z-Zulem*, M.Hilmi, İskenderiye: 1979.
- _____, *Kitabu'l-İrşad*, Mütrc: A.Bülent Baloğlu vd. *İnanç Esasları Kılavuzu*, Türkiye Diyânet Vakfı Yay, Ankara: 2010
- Çağrıcı, Mustafa, "*Emir bi'l-Ma'uf Nehiy ani'l-Münker*", *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 11, İstanbul: 1995.
- Çelebi, İlyas, "*Mu'tezile*", *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 31, İstanbul: 2006.

- Davudođlu, Ahmed, “Devlet”, Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: 9, İstanbul: 1994.
- Demir, Ahmet İshak, “İsna ‘Aşeriyye’de İmamın Otoritesi”, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt: III, Sayı: 3, Ankara: 2003.
- _____, “İbnü'l-Mutahhar el-Hilli'ye Göre İmâmet”, Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: XLVI, sayı: I, Ankara: 2005
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as, *es-Sünen*, Çağrı Yay, İstanbul: 1981
- Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's- Sultâniyye*, nşr. Muhammed Hamid el-Fakkî, Beyrut: 1403/1983.
- Ebu Zehra, Muhammed, *Tarih-i Mezahip*, Trc: H.Karakaya, K.Aytekin, İslâm'da Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi, Hisar Yay, İstanbul:1983.
- Eş'ari, Ebû'l Hasan, *Kitabu Makalatü'l İslâmiyyin ve İhtilâfi'l-Musallin*, Tash: Helmut Ritter, Wiesbaden: 1980.
- Fığlalı, E.Ruhi, *İmamiyye Şiası*, Selçuk Yayınları, İstanbul: 1984.
- _____, *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri*, İstanbul: 1990.
- Gazâlî, Ebu Hamid, *Nasihatü'l-Mulûk*, Çev: Osman Şekerci, Devlet Başkanlarına Nasihatler, Sinan Yay, İstanbul: 1969.
- _____, *İhyâ-u Ulumi'd-Din*, çev. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yay, Ankara: 1974.
- _____, *Mi'racu's-Salikin*, Mecmu'ati'r-Reasil, Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut: 1414/1994.
- _____, *el-İktisad fi'l-İtikad*, Çev. Abdulhalık Duran, İtikadda Orta Yol, Hikmet Neşriyat, İstanbul: 2004.
- Hatipoğlu, M. Said, *Hilâfetin Kureysliliği*, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, cilt: 23, Ankara: 1978.
- Hudâri, Muhammed, *Tarihu'l-Umumi'l-İslâmiyye, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul: 1992
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin, *Reddü'l-Muhtâr Ale'd Dürrü'l Muhtar*, Kahire:1307.
- İbn Bâbeveyh, Ebû Ca'fer Muhammed b.Ali b. Huseyin, el-Kummî, eş-Şeyh Saduk, *Risâletu İtikâdati'l-İmâmiyye*, (Trc. E.Ruhi Fığla-lı, Şii İmamiyyenin İnanç Esasları), Ankara 1978.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Ebi Bekir Muhammed el-Hadramî, *Mukaddime*, Çev: Z. Kadiri Ugan, İstanbul: 1968.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmet, *Kitabu'l-Fasl fi'l Milel ve'l Ehva-u ve'n-Nihal*, Beyrut: trs.
- İbn Manzur, Ebû'l-Fadl b. Mükrim el-İfriki, *Lisânu'l Arab*, Beyrut: y.y, trs.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed, *Tabakatu'l-Kübra*, Beyrut: y.y. trs.

- İbnu'l-Esir, Ebû'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Tash: Abdulvahap en-Neccar, Mısır: 1929.
- Îcî, Adududdin Abdurrahman, *el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelâm*, Beyrut: trs.
- İsfehani, Rağıb, *el-Müfredat fi Garibi'l-Kur'ân*, Beyrut: trs.
- Kâdi Abdulcabbar, *Şerhu Usul'i'l-Hamse*, Kahire:1965.
- Kâdi Abdulcebbar, *el-Muğni fi Ebvabi't-Tevhid ve'l-Adl*, Neşr. İ.Medkur-T. Hüseyin, Kahire: 1962.
- Kâtib, Ahmed, *Şia'da Siyasal Düşüncenin Gelişimi*, çev. Mehmet Yolcu, Ankara: 2005.
- Kâsânî, Molla Muhsin Muhammed b. Şâh Feyzi, *Tefsîriü's-Sâfi*, nşr. Hüseyin el-A'lemî, Meshed: trs.
- Köksal, İsmail, “İslâm Tarihinde Uygulanan Devlet Başkanlığı Seçim Şekilleri ve Şer'i Tahlili”, Fırat Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi 11: 1, Elazığ: 2006.
- Kummi, Ebü'l-Hasen Âli b. İbrahim, *Tefsirü'l-Kummî*, Kum: 1404
- Küçükbaşcı, M.Sabri-Beydilli, Kemal, “İmam”, Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: 22, İstanbul: 2000.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, kont: Bekir Topaloğlu, Mîzân Yay, İstanbul: 2005.
- _____, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, Tahk. M.Basellum, Darül-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut: 2005.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasan, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Beyrut: 1985.
- Mesudi, Ebû'l Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murucu'z-Zeheb ve Me-adinu'l Cevher*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Beyrut: 1988.
- Mevdudi, Ebû'l-A'la, *el-Hilafe Ve'l-Mülk*, Çev: Ali Genceli, İstanbul: trs.
- Mûsevî, Seyyid İbrahim Zencani, *Akâidu'l-İmâmiyye el-İsnâaşeriyye*, Beyrut: 1982.
- Müslim, Ebû'l Hüseyin Müslim b. el-Kuşeyri, *Sahih*, Çağrı Yay, İstanbul: 1981.
- Nesai, Ebû Abdirrahman Ahmed İbnu Ali İbn Şuayb, *Sünen*, Çağrı Yay, İstanbul: 1981.
- Nesefî, Ebu'l-Muin, *Tabsiratü'l-Edille Fî Usûli'd-Din*, Tahk. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün, Diyânet Yay, Ankara: 2003.
- _____, *Bahru'l-Kelâm fi Akaidi Ehl-i İslâm*, (trc. Cemil Akpınar), Konya trs.
- Onat, Hasan, “Şiî İmâmet Nazariyesi”, Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XXXIII, Ankara: 1992.
- Oral, Osman, *Kelâm Ekollerine Göre Başkanlık ve Seçimi*, Tiydem Yay, Ankara: 2015.
- Öğüt, Salim, “İmam”, Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: 22, İstanbul: 2000.

- Öz, Mustafa- İlhan, Avni, “*İmâmet*”, Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: 22, İstanbul: 2000.
- Özşenel, Mehmet, “*Sâlim Mevla Ebu Huzeyfe*”, Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: 36, İstanbul: 2009.
- Râzi, Fahreddin, *et-Tefsîrû'l-Kebîr ve Mefâtîhu'l-Gayb*, Beyrut: 1411.
- _____, *el-Muhassal*, Çev. H. Atay, Kelâm'a Giriş, Ankara: 1978.
- Sâlihî, Azmi M.S.-Öz, Mustafa- Fırlalı, E.Ruhi, “*Hariciler*”, Diyânet İsl Ans, cilt: 16, İstanbul: 1997.
- Suyuti, Ebi'l-Fadl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *Târîhu'l-Hulefâ*, Beyrut: trs.
- Şehristânî, Ebû'l Feth M.Abdilkerim, *Kitabu'l Milel ve'n Nihal*, Kahire: 1968
- Taberi, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarihu't Taberi, Tarihu'l Umem, Tarihu Rusul ve'l Muluk*, Tahk. M, Ebû'l Fadl İbrahim, Kahire: 1961.
- Taftazani, Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah, *Şerhu'l-Akaidi'n-Nesefiyye*, Tahk. Ahmed Hicazi Sakka, Külliyyeti Ezheriye Matb. Kahire: 1988.
- _____, *Şerhu'l-Makâsîd*, tahkik, ta'lik: Abdurrahman Umeyre, tasdir: Salih Musa Şeref, Alemü'l-Kütüb, Beyrut: 1998.
- Tirmizi, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul: 1981.
- Tirmizî, Hakîm, *Nevadiru'l-Usul fi Ma'rifeti Ehadis'r-Resul*, tahk: T.Mahmud Tekle, Beyrut: trs.
- Tritton, A.S. *Muslim Theology*, (Çev: Mehmet Dağ), Ankara: 1983.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi*, Damla Yay, İstanbul: 1985.
- Türcan, Talip, “*Ülü'l-Emr*”, Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt: 42, İstanbul: 2012.
- Özarslan, Selim, “*Ebû'l-Muin en-Nesefi'nin İmamet/Devlet Başkanlığı Anlayışı*”, İslâmi Araştırmalar Derg, cilt:14, Sayı:3-4, 2001.
- Özler, Mevlüt, ve diğ., *Kelâm'a Giriş*, (Ed: CbKaradaş), Anadolu Üniv, Eskişehir: 2013.
- Wellhausen, Julius, İslâmiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri, (Çev: Fikret Işılta), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989
- Yavuz, Yusuf Şevki, “*Ehl-i Sünnet*”, Diyânet İslâm Ansiklopedisi, cilt:10, İstanbul: 1994.
- Yazır, Elmalılı, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul: trs.
- Yeşilyurt, Temel, *Ebu'l-Berekât en-Nesefi ve İslâm Düşüncesindeki Yeri*, Kubbealtı Yay, Malatya: 2000.
- Zâhir, İhsan İlâhî, *Şiâ'nun Kur'ân, İmâmet ve Takiyye Anlayışı*, Terc: Hasan Onat-Sabri Hizmetli, Ankara: 1984.

Zemâhşerî, Ebû'l-Kasım Mahmud b. Ömer, *el-Keşşaf an Hakâiki Gavamidi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekavil fi Vucuhi't-Te'vil*, Beyrut: 1947

Zihni Efendi, Mehmet, *Ni'met-i İslâm*, İstanbul: 1316.

Zuhayli, Vehbe, *Fıkhul-İslâmiyye*, Terc: Yunus Vehbi Yavuz, İslâm Fıkıh Ansiklopedisi, İstanbul: 1990.